

האבקה תמרים בשביעית

ראשי פרקים

הקדמה

א. המקור

ב. הפריה בימינו

1. הפריה בימינו אינה כבימי המשנה והגמרא

2. הפריה אסורה רק מדרבנן

ג. הפריה אינה יצירת הפרי

סיכום

מכתב הרב מרדכי אליהו שליט"א

הקדמה

הפעולה המרכזית בענף הדקלים היא האבקה ובמושג הפשוט: הפריה.

בדקל יש שני מינים: דקל זכרי, ובו תפרחת עם כמות אבקה, ודקל הנקבה ובה שרביט עם פרחים נקביים, עלי ושחלה¹. בימינו האדם מתערב במלאכת ההפריה על ידי שאוסף את הפרחים הזכריים ומכניס לשפופרת את הכמות הגדולה של האבקה שעליהם ובעת עונת הפריחה הוא מאבק - שופך מעט מן האבקה - את הפרחים הנקביים וכך פרחים אילו מניבים אחר כך את פרי התמר. (יש מקומות או זנים שמאבקים אף על ידי צינור ארוך ובקצהו מפות או אפילו על ידי פעולה מן האוויר).

1. ראה תיאור מפורט על השיטות שהיו נהוגות בעבר במאמרה של רבקה ברנד, הרכבת דקלים, תחומין יג עמוד 106.

ללא פעולות האדם, ובהסתמכות על הרוח שתאבק מעצי הזכר לעצי הנקבה, אין סיכוי שחלק גדול מהדקלים יופרו, וכמות קטנה של פירות תהיה באותה עונה. אנו רוצים לדון בעשיית פעולה זאת בשביעית במטעים שלא נמכרו בהיתר מכירה, ואף שנמכרו בהיתר מכירה - ויש מי שרואה בזה איסור דאורייתא (כדלקמן) - הרי ידוע שאין לעשות לכתחילה איסורי דאורייתא.

ויעוין בספר לקראת שמיטה ממלכתית לידידי הרב זאב ויטמן הרן בזה ומתלבט בדבר, וברצוננו להתיר זאת בזמננו לעניות דעתי.

א. המקור

לכאורה מצינו בירושלמי (שביעית פרק ד הלכה ד) מקור מפורש האוסר זאת: "אין מרכיבין דקלים מפני שהוא עבודה שלא תאמר הואיל וחצי רובה שרי הוא, לפום כן צריך מימר אסור". הר"ש סירילאו מבין וגורס ש"לא תאמר הואיל והפסד רבא הוא שרי", כלומר שלא נתיר זאת כיון שיש בו הפסד גדול כפי שהתירו זאת בערב פסח. או להבנת הגר"א שלא תאמר הואיל ורוב מהן מורכבין אם לא ירכיב אותו יתקלקל אלא בכל זאת זה אסור. או בהבנת הפני משה שלא תאמר שיש כאן רק החזקת ושימור הקיים ולכן יהא מותר אלא כיון שזה עבודה שעושה תיקון על ידי ההרכבה ולכן נאסר. בחזון איש (שביעית סימן יט אות כ) מסביר שאין הבדל בין הרכבת דקלים להרכבת שאר אילנות, אלא היו רוב העם נכשלין להקל בהרכבת דקלים כי היה בזה הפסד גדול ולא עמדו בניסיון.

בזמננו יש מקום להתייחס לפעולה האבקה יותר לקולא גם משום שינוי בדרך הפעולה וגם משום היות הפעולה הזאת דוגמא של אוקמי ממש.

ב. הפריה בימינו

1. הפריה בימינו אינה כבימי המשנה והגמרא

ברור לנו היום שדרך האבקה לא היתה נעשית בעבר.

המשנה בפסחים דף נה עמוד ב מביאה שחכמים לא מיתו באנשי יריחו שהרכיבו דקלים בערב פסח כל היום. הגמרא שם (דף נו עמוד א) מסבירה כיצד היו מרכיבין דקלים:

1. מביאים הדס לח ושכר של עץ דפנא וקמח שעורים פחות מארבעים יום מטחינתו ומתיחים אותם ושמים זאת בלב הדקל.

2. מניחין כופרא זכר לנקבה.

להסבר ראשון ודאי שאנו משנים היום בדרך ההפריה על ידי האבקה.² להסבר השני מביא רש"י שני פרושים: באחד מסביר שלוקח ענף חדש שנתוסף השנה ומכניס אותו בתוך ענף האילן. בשני מסביר שלוקח ענף של דקל זכר ומרכיבו בענף של דקל נקבה "מפני שדקל נקבה אינה עושה פירות והזכרים עושין פירות". הפירוש האחרון שלו מתאים למציאות שנהגו להפירות התמרים גם בדורנו עד לשימוש בשיטת האבקה. היו לוקחים פרחים מהזכר ותוחבים אותם לתוך השרביט שבעץ הנקבה וקושרים אותם ביחד וכך היו מפרים אחד את השני. לפיכך לכל הפרושים שברש"י אנו עושים היום דבר שונה לגמרי.

גם רבנו חננאל דומה לפירושו השני של רש"י, וכן הרמב"ם בפירוש המשניות, המאירי, רבנו עובדיה מברטנורא, התוספות³ והערך, אלא שהאחרון מדייק יותר למדע המצוי בידינו היום שדווקא הנקבה גותנת פירות והזכר פירותיו קטנים. אם כן זאת הבנתם של רוב הראשונים.

דבר זה מתאים למקרה דומה הנזכר במפורש בירושלמי ובתוספתא לפני העניין של הרכבת דקלים, והוא: "אין תולין תובין בתאנה" ומסביר הירושלמי: כיצד הוא עושה? לוקח ייחור של תאנה שוטה, תאנת הבר, ותולה אותו בתאנה רגילה ולוחש לה וכו'. משמע שגם שם היו מרכיבים שני סוגים של תאנה זה בזה כפי שנהגו גם בדקלים⁴. ואכן בתוספתא בהמשך שם נאמר: "אין תולין תובין בתאנה ואין מרכיבין בתאנה מפני שהיא עבודה". הרי שההרכבה היתה ממש גתינת שני סוגי עצים אחד בשני ולזה קוראים הירושלמי והתוספתא עבודה.

2. הפריה אסורה רק מדרבנן

לפי הנ"ל נראה שפעולת ההפריה בימינו איננה אותה פעולת הרכבה שהיתה בימיהם, והשינוי בדרך הפעולה מוריד את רמת האיסור שלה. אף אם בימיהם היתה זאת הנקראת הרכבה איסור דאורייתא, הרי השינוי בדרך הפעולה מוריד את זה לדרבנן.

2. לדעת החוקרת הנ"ל היו שמים בלב הדקל. את הפרחים הזכריים.
3. במנחות דף עא עמוד א דיבור המתחיל מרכיבין, וכן יעוין בתוספות יום טוב בפסחים פרק ד משנה ח.
4. יעוין גם בהסברו של פרופ' פליקס בעניין התאנה בספרו ירושלמי שבעית. אך הבנתו את עניין הדקלים כאילו מדובר בהאבקה קשה, כיון שאין זה תואם את כל הפירושים הנ"ל. כמו כן לא ידוע לנו שמבחינה מציאותית ידעו על שיטה זאת של האבקה.

ויעוין בספר לקראת שמיטה ממלכתית (עמוד 115) המביא מספר דעות שרצו לראות זאת כהרכבה הדומה לזריעה ואף חמורה מהרכבה רגילה, כיון שבהאבקה אנו יוצרים את הפירות, ממש זריעה. אך כיון שראינו שיש שינוי משמעותי בדרך הפעולה, מצינו בכמה מלאכות שאף שהן ממש אותה מטרה של זריעה או צמיחה או חרישה הרי שהשינוי בדרך עשייתן מוריד אותן לרמת איסור דרבנן.

ראשית בנטיעה והרכבה יש דיון בראשונים האם הן דאורייתא, כדברי הר"ש בתחילת שביעית, או שהן דרבנן, כדמשמע ברמב"ם פרק א הלכה ה "אין נוטעין... שאם עשה אחת מאלו מכים אותו מכת מרדות", וכן משמע שם מדבריו בהלכה י שרק שני אבות ושני תולדות שלהם נאסרו מדרבנן, וכן מבין בו בעל פאת השולחן (כ, ד)⁵. אף שהמנחת חינוך (שכו) ופאת השולחן עצמו מבינים שזה דאורייתא.

שנית, מצינו במועד קטן דף ג עמוד א מספר מלאכות שהן תולדות שנאסרו מדרבנן כיון שהן לא באותה דרך של האב אף שהן לאותה מטרה. כגון עידור "שחופר תחת הגפנים לרפויי ארעא" כדברי רש"י, שזאת ממש פעולה של חרישה אך נחשבת לדרבנן. וכן קשקוש בזיתים שאף היא עידור, והובאו להלכה ברמב"ם (פרק א הלכה ז).

אפילו בזמירה מצינו שלדעת הר"ש בשביעית (פרק ב משנה ג), וכן ברש"י (מועד קטן דף ג עמוד א) מבינים שקרסום, זירוד או כיסוח שהן זמירה בעצים אחרים הרי זה מדרבנן, וכן מבין החזו"ן איש (סימן כא אות טו, וכן סימן ב אותיות יז, כ) וכן בעל פאת השולחן (כ, יט). אף שמלשון הרמב"ם "אחד כרם ואחד שאר אילנות" (פרק א הלכה ב) משמע שפעולות דומות לזמירה בשאר עצים גם יהיו מדאורייתא, וכן הבינו בו האחרונים⁶, הרי לחזו"ן איש אף ברמב"ם ניתן להסביר שזה דרבנן.

הרב קוק מרחיק לכת, ולדעתו בזמירת כרם, אם היא תעשה באופן משונה מדרך הזמירה הרגילה, הרי זה דרבנן. וכן מביא בשבת הארץ (פרק א הלכה ה הערה לא), וזאת על פי דיוק מהתוספות דיבור המתחיל לעקל בסנהדרין כו עמוד א, שאם משנה מדרך הזמירה הרי זה לא פעולה דאורייתא. וכן מאריך בקונטרס אחרון אות יא שכיום שיש שינוי מדרך הזמירה אין זה דאורייתא אלא דרבנן, וז"ל: "וכן נראה מלשון הר"ש בפירוש המשנה (פרק ב משנה ג), שכיוון שיש חילוק בשם ובדרך העבודה אין זה אותה המלאכה שבתורה. שעל מקרסמין פירש: "מלשון קרסומה נמלים" והיינו זימור אלא שלשון קרסום באילן וזימור כרם, מלשון זמורות שמחתך

5. יעוין גם בספר השמיטה פרק ג הערה 4.

6. האגלי סל, המנחת חינוך ושבת הארץ קונטרס אחרון יא.

ענפים של גפן" ואחר כך פירש על מפסלין: "שנוטל כל הענפים". משמע לפי זה שאין זה בכלל זמירה, ולכן לא יהיה בכלל איסור תורה, ואם יהיה לאוקמי אילנא יש לומר שיהיה מותר לגמרי", עכ"ל.

מכל הדוגמאות הנ"ל ראינו שיש מקום להגדיר את פעולת האבקה בימינו כפעולה מדרבנן משום שינוי צורת הפעולה.

ב. הפריה אינה יצירת הפרי

בשלב הבא עלינו לדון האם יש בפעולה זאת משום לאוקמי כדי שתהא מותרת, או שמא יש לטעון שכאן אנו יוצרים את הפרי ואחר כך רק נכנסים למצב של אוקמי, ויתכן שיהא אסור לנו ליצר את הפרי כי יהיה בזה משום אברויי⁷, או שזה יהא חמור מהרכבה רגילה, מעין זריעה.⁸

נראה לעניות דעתי להביא מספר ראיות שהתפרחת הנקבית ואפילו הזכרית של הדקל כבר נקרא פרי ואין הוא יצירת פרי.

ראשית מצינו בירושלמי פרק ד הלכה ז שהכפניות - תמרים קטנים של דקל הזכר כפירוש הר"ש סיריליאו וכדמשמע בעירובין דף כח עמוד ב וברש"י שם - יש בהם קדושת שביעית, והובא להלכה ברמב"ם הלכות שמיטה ויובל פרק ה הלכה יח: "אין קוצצין את הכפניות בשביעית מפני שהוא הפסד פרי. ואם אין דרכן להיעשות תמרים אלא שיציץ, מותר לקוץ אותן כפניות", וכן ברדב"ז שם. משמע שבשלב של הדקלים הזכרים שאמורים בעתיד להפירות הנקבה הרי זה כבר מוגדר כתחילת הפרי, ורק אם לא יגיע לייעודו יהא מותר לקוצצו, כמו תפרחת הזכריים שאין מגיעים לייעודם וכדברי הרדב"ז שם.

גם בתחומים אחרים מצינו שהכפניות נחשבים כבר לאוכל וכמו שקיימים בעולם. לכן שנינו בעוקצים פרק ג משנה ד ובעירובין דף כח עמוד ב: "והכפניות כאוכלין לכל דבר אלא שפטורות מן המעשרות" כלומר הן נחשבות כאוכל לעניין טומאת אוכלין, אלא שלא נגמר מלאכתן ולכן פטורות מן המעשרות. והגמרא שם מבחינה האם זה גמר פרי כדקלים נקבות או שעדיין לא נגמר פרי כמו דקלי הזכר (רש"י). בכל אופן משמע שכבר התחיל שלב הפרי כאשר זה כפניות, ואם כן מצינו שלדקל הזכר, הכפניות שזה משלב הפריחה והלאה הרי זה נחשב כבר כתחילת הפרי ואין זה זריעה ואפילו לא הרכבה ששם לא החלה כלל ההנבה של הפרי או שלביו הראשוניים.

7. הגר"ש גורן מאורות 1, תש"מ עמוד 26.

8. שו"ת משנת יוסף חלק א סימן יב סעיף קטן יב וכן בשמיטה ממלכתית עמוד 115.

אם אכן זהו כבר מצב של התחלת פרי, הרי שגם בו יש מקום לומר שאלולא נקיים שלב זה של האבקה הוא יהא נפסד כמעט לגמרי.

אולי בזה כווננו לדעתו של הגרש"ז אוירבך המובאת בספר שמיטה ממלכתית עמוד 116 שכיוון שהפרחים כבר נמצאים על העץ, ואם לא תהיה האבקה הם ילכו לאיבוד ללא תועלת, הרי שאם נחוצה פעולה כזו כדי לשמר על הפרחים שלא ילכו לאבוד מבלי לתת פרי הרי זה מותר ולא גרע מהשקיה. אם הפרחים כבר קיימים מותר לשמור עליהם כדי שלא יאבדו וכדי שיתפתחו לפירות, בהתאם לייעודם הטבעי. כאמור לעיל הוכחנו שזה ממש תחילת הפרי ואין זה שונה משאר פעולות דרבנן שאמרינן אוקמי במקום הפסד של הפרי, לדעת החזון איש.

סיכום

- א. האבקה תמרים בימינו שונה מהרכבת דקלים שבזמן המשנה והגמרא, לכן אין זו פעולה מהתורה אלא מדרבנן.
- ב. האבקה תמרים איננה הרכבה ואף לא כזריעה כיון שבשלב זה של הפריחה הרי זה כבר נחשב לתחילת הפרי.
- ג. בשלב זה של תחילת הפרי יש להפעיל דין אוקמי פירא כיון שיהא כאן הפסד ניכר לפרי אם לא תעשה פעולה זאת.

מכתב הרב מרדכי אליהו שליט"א

בשולי המאמר ברצוני לצרף את תשובתו של הראשון לציון הרב הגאון מרדכי אליהו שליט"א, שהרצינו לפניו את עיקרי הדברים הנ"ל.

לכבוד

הרה"ג שלמה רוזנפלד שליט"א

רב אזורי

שדה אליהו

השלום והברכה,

קבלנו את מכתבך אל כבוד מרן הרה"ג מרדכי אליהו שליט"א בעניין האבקה שבתמרים.

כבוד הרב הורני להשיבך כדלקמן:

שלושה סוגי הרכבה בדקל, שניים מוזכרים במסכת פסחים דף גו עמוד א, סברת רב יהודה שהיום לא שכיחא, וסברת רב אחא בריה דרבא שאמר "מנחי כופרא דיכרא לנוקבתא" ופרש"י ענף רך של דקל זכר ומרכיבו בסכך של דקל נקבה.

ועיין למהר"ש סיריליאו בירושלמי שביעית פרק ד הלכה ד שהביא מפירוש הערוך שהרכבה אינה כפי שני האופנים דלעיל, אלא לוקחים כפניות של פרי דקל זכר וכורכים אותו על מכבדות של תמרה נקבה וכו'.

ברם, מכיוון שללא הפעולות הנ"ל לא יהיו פירות אפשר להחשיב זאת כאוקמי פירי, וברור שיש לעשות זאת בשינוי.

בברכה וכל טוב,

הרב שמואל זעפרני

עוזר אישי